

REVIEW OF RESEARCH

मराठी संत कवयित्री : जनाबाई

प्रा. डॉ. माधव बसवंते

सहयोगी प्राध्यापक व मराठी विभागप्रमुख ,
राजीव गांधी महाविद्यालय, मुदखेड, जि. नांदेड.

साराशं

मराठीतील अनेक संत कवयित्रीपेक्षा संत जनाबाईचे आयुष्य हे प्रचंड वेगळे आहे. संत नामदेवाकडून गुरुमंत्र घेऊन जनाबाईंनी आपल्या आध्यात्मिक व साहित्यिक क्षेत्रात आपले स्वतंत्र अस्तित्व निर्माण केले. तिचे व्यक्तिमत्त्व भावसंपन्न असून तिच्या काव्याच्या आशयाची खोली अथांग आहे. 'नामयाची दासी' हे तिने अभिमानाने स्वीकारून स्वतःच लीनत्व घेताना दिसून येते. जनाबाईंनी अखंडपणे आपल्या अभंगातून ती नामदेवांची मुद्रा अधोरेखित केली आहे. जनाबाईंचे अभंग हे संख्यात्मकदृष्ट्या कमी असले, तरी मात्र त्यांची वाङ्मयीन गुणवत्ता उच्च दर्जाची आहे. तिची कविता आत्मनिष्ठ असल्यामुळे त्यात उत्कंठा, तृप्ती, आर्तता यासारख्या भाववृत्ती दिसून येतात. तसेच तिच्या अभंगातून स्त्री मनाचा आविष्कार आणि परमार्थ विचारांचे दर्शन होते. कोणत्याही माणसांना ईश्वरप्राप्ती करण्यासाठी कोणत्याही कर्मकांडाची गरज नसून निष्पाप व शुद्ध भक्तीभाव असला की ईश्वरप्राप्ती अगदी सहजपणे होऊ शकते, हे जनाबाईंनी स्पष्टपणे सांगितले आहे. तिची कविता अनुभवाचे बोल आहेत. जनाबाईला कशाचाही गर्व नाही. अभिमान नाही. अहंकार नाही. ती साधी व सरळ आहे. तिने या सर्व दुर्गुणांवर मात करून संतत्त्व प्राप्त केले आहे. तिच्या अभंगात करुणा आहे. मानवी जीवनाचे तत्त्वज्ञान आहे. तिचे श्रम हीच तिच्या अभंगविश्वाची आधारभूमी आहे.

बीजसंज्ञा : जन्म व जडणघडण, जनाबाईंचे लेखन, तीर्थावळी, स्फूटकविता, संत नामदेव, विठ्ठल महिमा व पंढरी महात्म्य, संत महिमा व उपदेश.

प्रस्तावना :

संत जनाबाई ही वारकरी संप्रदायातील एक संत कवयित्री आहे. शूद्र समाजण्यात आलेल्या जनाबाईंनी आपल्या स्वकर्तृत्वाने अक्षय काव्याची निर्मिती केली आहे. तिचे मन कोमल व संवेदनशील होते. तिला विठ्ठलाच्या भक्तीची ओढ होती. तिला कौटुंबिक सुख नव्हते. स्वतःचा प्रपंच नव्हता. सासर आणि सासरचा अनुभवही नव्हता. तिला रोजच्या जीवनात एखाद्या प्रसंगी कंटाळा आला की ती विठ्ठलाकडे जाऊन आपले सर्व दुःखे हलके करित असत. ज्ञान, वैराग्य आणि विवेकाच्या बळावरच तिने विठ्ठलाशी संवाद साधित होती. तिची विठ्ठलावर नितांत श्रद्धा होती, विठ्ठलच तिचा विसावा होता. तिचे दुःख समजून घेणारा विठ्ठलच होता. दुःखात व रोजच्या कामात तिला विठ्ठलच मदत करित होता, असे तिने आपल्या अभंगातून स्पष्ट केले आहे. तिच्या अभंगाची भाषा ही अस्सल एका स्त्री-मनाची भाषा आहे. तिच्या या अभंगावर संत ज्ञानेश्वर व संत नामदेवांच्या अभंगवाणीचा प्रभाव असल्याची जाणीव होत असली तरी तिच्या अभंगामध्ये आत्मानुभवांचे सार आहेत. जनाबाईंनी

नामदेवांकडून विठ्ठलभक्ती घेतली, तर ज्ञानदेवांकडून ज्ञानानुभव घेतला. जनाबाईंनी विविध विषयावर अभंग लेखन केले आहे. उपदेश, प्रबोधन, विठ्ठलरूपी ईश्वरभक्ती, माणसाविषयी वाटणारे प्रेम, समाजोद्धाराची तळमळ, समाजातील अमानवीय परंपरा यासारख्या अनेक विषयावर त्या अस्वस्थ होऊन आपल्या अभंगांचे लेखन केले आहे; म्हणूनच त्यांच्या अभंगाची भाषा ही त्राग्याची आहे. चिंनशील व संवेदनशील मनाची भाषा आहे. वैराग्याची व दुःखाची भाषा आहे. अंतर्मुखतेने आणि बहिर्मुखतेने त्यांनी आपल्या अभंगातून समाजाला सतत उपदेश केला आहे. 'संत हेच ईश्वर' हा त्यांच्या मनाचा साक्षात्कार वाटतो. शुद्ध श्रद्धा हे त्यांच्या जीवनाचे बलस्थान राहिलेले आहे. संत नामदेव हा तिचा कुटुंबकर्ता व ज्ञानदेव कुलपुरुष, तर विठ्ठल हे तिचे कुलदैवत होते.

जन्म आणि जडणघडण :

महाराष्ट्राच्या मराठवाड्यातील परभणी जिल्ह्यात गोदावरी नदीच्या काठी गंगाखेड हे एक छोटेशे गाव आहे. या गावी 'दमा' व 'करूंड' नावाचे विठ्ठलभक्त जोडपे राहत होते. परंतु या जोडप्याला मूल नसल्यामुळे ते सतत दुःखी राहत असत. हे पती-पत्नी पंढरपूरला जाऊन विठ्ठलाला आपले दुःख सांगितले. विठ्ठलाने एके दिवशी दमाच्या स्वप्नात येऊन दृष्टांत दिला की, 'तुला पुत्र होणार नाही. पण एक कन्या होईल. ती फार सद्गुणी व सदाचारी होईल. ती तुझ्या कुळाच उद्धार करील. तिचे नाव 'जनाबाई' ठेव. ती कन्या पाच-सहा वर्षाची होतताच तिला नामदेवाचे वडील भक्त दामाजी शिंप्याच्या स्वाधीन कर.' या स्वप्नातील दृष्टांतप्रमाणे त्यांना मुलगी झाली. या मुलीचे नाव जनाबाई ठेवण्यात आले. आपल्या आई-वडीलांच्या सहवासात जनाबाई प्रेमाने वाढू लागली. खेळू लागली. लहानाची मोठी होऊ लागली. जनाबाई पाच-सहा वर्षाची झाल्यानंतर दमाने तिला पंढरपूरच्या दामाशेट्टीच्या स्वाधीन केले. आपली मुलगी जनाबाई ही आपल्याजवळ नसल्यामुळे दमा व करूंड यांना दुःख होऊन अखेर त्यांचा मृत्यू झाला. आई वडीलांचा मृत्यू झाल्याची बातमी जनाबाईला दामाशेट्टींनी सांगितली. ही बातमी ऐकून जनाबाईला प्रचंड दुःख झाले आणि आता पुढे विठ्ठलाशिवाय दुसरा आधार नव्हता. जनाबाई ही संत नामदेवांपेक्षा पाच-सहा वर्षांनी मोठी होती असे गृहीत धरले, तर संत जनाबाईंचा जन्म अंदाजे इ.स.१२६०-६३ मध्ये झाला असावा व अंदाजे इ.स.१३५० मध्ये जनाबाई समाधिस्त झाली. जनाबाईंनी नामदेवाला अंगाखांद्यावर खेळविले असे काही अभ्यासक व विचारवंतांचे म्हणणे आहे. संत नामदेव हे अंदाजे ऐंशी वर्षे जगले असावेत, तर जनाबाई ही अंदाजे सत्याऐंशी वर्षे जगली असावी. जनाबाईंच्या प्रारंभीच्या बालपणीची पाच-सहा वर्षे सोडली तर तिचे पुढील सर्व आयुष्य हे नामदेवाच्या घरी गेल्याचे स्पष्टपणे जाणवते.

जनाबाईंचे लेखन

संत जनाबाईंच्या अभंगाची स्वतंत्र अशी गाथा किंवा साहित्य उपलब्ध नाही. तिचे लेखन आध्यात्मिक मार्गदर्शक संत नामदेवाच्या अभंगाच्या गाथ्यातून शोधावे लागते. संत नामदेवाच्या अभंगाच्या गाथा पुढीलप्रमाणे अभ्यासकांच्या हाती लागतात.

- १) संत नामदेवांची आणि त्यांचे कुटुंबातील व समकालीन साधूंच्या अभंगाची गाथा (संपादक-तुकाराम तात्या घरत, मुंबई, १८९४).
- २) नामदेवांची गाथा (संपादक-रा.श्री.गोंधळेकर, पुणे-१८९६)
- ३) श्री नामदेव महाराज यांच्या अभंगाची गाथा (संपादक-त्र्यंबक हरी आवटे, पुणे-१९५३)
- ४) श्रीसंत नामदेव महाराज यांची अभंगाची गाथा (संपादक- विष्णु नरसिंग जोग, पुणे-१९५७)
- ५) श्री नामदेव गाथा (संपादक- शासकीय मुद्रण, मुंबई-१९७०)

संत नामदेवांनी शतकोटी अभंगरचनांचा संकल्प केला असला तरी नामदेव गाथ्यात जनाबाईंच्या नावावर फक्त ३४० अभंग आढळतात. तसेच ज.र.आजगांवकर, रा.चिं.ढेरे व अन्य अभ्यासकांच्या मतानुसार संत जनाबाईंचे ३४८ अभंग उपलब्ध आहेत. तर काही अभ्यासकांनी जनाबाईंच्या अभंगांची संख्या ३५० सांगितली असली तरीही जनाबाईंचे एकूण किती अभंग असावेत, याविषयी मात्र अभ्यासकांमध्ये एकमत दिसून येत नाही. तसेच याशिवाय उलपब्ध असलेले अभंगही हे जनाबाईंचेच आहेत याविषयीही काही अभ्यासकांनी संशय व्यक्त करताना दिसून येतात. सध्यस्थितीत उपलब्ध असलेले अभंग हे जनाबाईंचेच असावेत याविषयी शंका घेणे योग्य होणार नाही. याशिवाय जनाबाईंचे अनेक अभंग इतरत्र असल्यामुळे त्यांच्या अभंगाची संख्या ३४८-३५० पेक्षाही जास्तच असू शकते. म्हणूनच डॉ.वि.भि.कोलते यांनी विद्वानाकडून संत जनाबाई उपेक्षित राहिल्याची खंत व्यक्त करतात. नामदेवरचित संत चरित्रात जनाबाई आपणास भेटत नाहीत, म्हणून 'नामदेवांनी जनाबाईंची उपेक्षा केली' असे डॉ.सुहासिनी इर्लेकर यांना वाटते.

जनाबाईंच्या अभंगातील कडव्यांची संख्या ही तीन कडव्यांपासून ते एकतीस कडव्यापर्यंतची आहे. जनाबाईंनी आपल्या ३४८ अभंगात आपली नाममुद्रा वापरली आहे. त्यात 'जनी' (११९ अभंग), नामयाची जनी (६० अभंग), दासी 'जनी' (७८ अभंग), नामयाची दासी (९ अभंग) व जनी दासी नामयाची (२ अभंग). इ.स.१९८६-८७ मध्ये 'मराठी संशोधन पत्रिके'ने जनाबाईंचे ४३ अप्रकाशित अभंग प्रकाशित केले आहेत. या अभंगरचनेशिवाय जनाबाईंचे 'हरिश्चंद्र आख्यान' 'थालीपाक आख्यान' व भक्त पुंडलिक, निवृत्तीनाथ, ज्ञानेश्वर, सोपान, मुक्ताई, चोखामेळा, गोरकुंभार, सेना न्हावी, द्रौपदी यांचे चरित्रलेखन करून त्यांच्या तपस्वी व त्यागी जीवनाची जनाबाईंनी समाजाला ओळख करून दिली आहे. संत जनाबाईंच्या अभंगाचे आशय हे प्रामुख्याने नामसंकीर्तन महात्म्य, विठ्ठलमहात्म्य, करुणा, उपदेश, संतस्तुती, परमार्थ जीवन, पाळणा, भारूड, काकड आरती यासारख्या विषयामध्ये वर्गीकरण करता येईल. तिच्या अभंगरचनेतून तेराव्या शतकातील सामाजिक, आध्यात्मिक व विशेषतः स्त्रीयांच्या जीवनाचे यथार्थ दर्शन होते.

तीर्थावळी

तीर्थयात्रेस जाण्यासाठी नामदेवाने अनिच्छेने घेतलेल्या निर्णयामुळे झालेले दुःख आणि झालेला उत्कट आनंद हे या तीर्थावळीचे आशयसूत्र आहे. जनाबाईने तीर्थावळीचे चार अभंग लिहिले आहेत. तीर्थावळीच्या अभंगातून जनाबाईने नामदेवालाच प्रकाशज्ञोतात आणताना दिसते आणि ती आपली नामदेवाबद्दलची आत्मसमर्पणवृत्ती प्रकट करते. जनाबाईंच्या या अभंगाविषयी डॉ.सुहासिनी इर्लेकर म्हणतात की, 'एका दृष्टीने पाहता जनाबाईंचे हे अभंग म्हणजे त्यांनी अनुभविलेल्या साक्षात्कारांची क्षणचित्रेच आहेत. यापैकी प्रत्येक अभंग म्हणजे एक क्षणानुभव आहे. अशा अनेक क्षणानुभवांची साखळी म्हणजे जनाबाईंची ही साक्षात्कारी अभंगांची मालिका होय.'

स्फुटकविता

जनाबाईंनी अभंगाबरोबर काही स्फुट कवितांचेही लेखन केले आहे. या त्यांच्या स्फुट कवितेत पाळणा, आरती, पदे, जाते व काही कूटरचना यांचा समावेश आहे.

पाळणा

जनाबाईंचा हा पाळणा आध्यात्मिक असून तो गोरक्षनाथाला उद्देशून गायिलेला आहे. यातून तिने नाथसंप्रदायासंबंधीचा आपला आदर व्यक्त केला आहे. ती गोरक्षनाथाला जगोद्धारक व जगदीश यासारखी ईश्वरवाचक विशेषणे वापरली आहेत. गोरक्षनाथाचा उत्तराधिकारी हे ज्ञानेश्वर होते, याच प्रेमातून जनाबाईने हा पाळणा गायिलेला असावा असे अभ्यासकांना वाटते.

काकड आरती

पंढरीनाथांना दररोज पहाटेच्या वेळी म्हटला जाणारा हा काव्यप्रकार म्हणजे आरती होय. यावेळी देवाच्या मूर्तीला एका प्रकारच्या ज्योतीने म्हणजेच काकड्याने ओवाळले जाते. म्हणून या आरतीला काकड आरती म्हणतात. संत तुकाराम, संत रामदास, संत एकनाथ यासारख्या अनेक संतांनी काकड आरतीच्या रचना केलेल्या आहेत. शक्यतो कार्तिक महिन्यात पहाटे देवाला जागविण्यासाठी अशा प्रकारच्या काकड आरती म्हणण्याची प्रथा अनेक वर्षांपासून प्रचलित आहे. पहाटे विठ्ठलाचे मुख पाहण्याची भक्तांना उत्कंठा असते. जमलेले सर्व भक्तजण विठ्ठलाला व रख्खुमातेला झोपेतून जागे करण्याची विनंती करतात. संत नामदेव हे कीर्तन करून देवाला जागी करण्याचा प्रयत्न करतात, तर जनाबाई ही नामदेवाच्या पाठीमागे डोळे मिटून उभी राहून देवाला जागे करण्यासाठी काकड आरती म्हणते.

भारूड

भारूड हा एक काव्यप्रकार आहे. ज्ञानेश्वर, नामदेव व विशेषतः एकनाथांनी प्रभावीपणाने त्याचा वापर केला आहे. 'भारूड' हा शब्द किमान दोन हजार वर्षांपेक्षाही प्राचीन असण्याची शक्यता आहे. धर्मजागरण, लोकरंजन, आध्यात्मिक प्रबोधनासाठी भारूडाचा वापर केला जातो. 'बहुरूड' या शब्दाचा अपभ्रंश म्हणून 'भारूड' झाला असेही काही अभ्यासकांचे मत आहे. भारूडात तत्त्वचिंतनाला फारसे महत्त्व नसते. यात वाच्यार्थ व लक्ष्यार्थ यांचा सुंदर मेळ घातलेला असतो, याशिवाय लोककला, लोकसंगीत आणि लोकभाषेचा प्रभावी समन्वय या भारूडामध्ये असते. जनाबाईंनी एकमेव भारूड गायिलेले आहे. ती एका सामान्य पण प्रापंचिक स्त्रीच्या भूमिकेतून बोलते आहे.

दशावतार

जनाबाईंच्या स्फुट काव्यांपैकी 'दशावतार' ही एक छोटीशी कथा आहे. ईश्वर हा निर्गुण, निराकार होऊन अवतार घेतो अशी भक्तांची श्रद्धा असून अशा देवाच्या दहा अवताराचे पवाडे जनाबाईंनी गायिले आहेत. साधुसंतांचे संरक्षण, दृष्ट लोकांचे निर्दालन व धर्माची घडी पुन्हा नीट बसविण्यासाठी युगायुगामध्ये परमेश्वर पृथ्वीवर अवतार घेत असतो. परमेश्वरांनी आतापर्यंत दहा अवतार घेतल्याचे जनाबाई आपल्या अभंगातून स्पष्ट करते.

कृष्णजन्म व बालक्रीडा व काला

वारकरी पंथातील अनेक भक्त विठ्ठलाला कृष्णरूप मानताना दिसून येतात. त्यामुळे अनेक संतांना बालकृष्णविषयी प्रेम व जिह्वाळा वाटतो. जनाबाईलाही बालकृष्णाबद्दल प्रेम वाटते. ती त्याला खाऊ घालते. ती तुळशीच्या वनात उभी राहून त्याला हाक मारीत, त्याची वाट पाहत असते. याशिवाय ती बालकृष्ण जन्माची कथा तन्मयतेने गातांना दिसते. जनाबाई कृष्णाचा मोठेपणा सांगणारा अभंग गायिलेला आहे. तसेच तिने एक बडबड गीतासारखे गीत रचून कृष्णाच्या बालक्रीडेचे सुंदर वर्णन केले आहे.

संत नामदेव

जनाबाईला स्वतःचे घर वा संसार नव्हता. नामदेवाचे घर हेच तिचा प्रपंच व सर्वस्व होते. नामदेवाच्या जन्माची हकिगत तिने सांगितल्यामुळे तिने नामदेवाला खेळविले असावे. दासी जनी म्हणून त्यांच्या घरात वावरणारी जनाबाई ही नामदेवाच्या जन्माच्या वेळी नामदेवाला ओवाळली होती हे स्पष्ट होते. जनाबाई ही नामदेवाच्या घरात दासी म्हणूनच जीवन जगत असते. ती स्वतःला 'नामयाची दासी' म्हणून घेते. दासी पद स्वीकारताना तिला स्वतःचा कोणताही अपमान वाटत नाही, तर उलट तिला अभिमानच वाटतो. जनाबाई ही शूद्र समजली जात असली तरी ती कोणत्या जातीची होती हे मात्र अद्याप स्पष्ट झालेले नाही. ती नामदेवाच्या घरातच लहानाची मोठी झाली आहे. नामदेवामुळेच तिला विठ्ठलभक्तीचा ध्यास व गोडी लागलेली आहे. म्हणूनच दोघांचेही साहचर्य जीवनभर होते. जनाबाईंच्या जीवनातील नामदेव हे तिचे आध्यात्मिक मार्गदर्शक होते, म्हणूनच जनाबाई समग्र चरित्र हे नामदेवचरित्राच्या माध्यमातूनच अभ्यासावे लागते.

जनाबाईंच्या काव्यात आपल्या आई-वडीलांचे जसे दुःख आहे, तसेच तिच्या काव्यात नामदेव व त्यांच्या कुटुंबियांचे प्रेमळदर्शन आहे. नामदेव व जनाबाईंच्या काव्यरचनांमध्ये बऱ्याच प्रमाणात साम्य दिसून येते. पण जनाबाईंनी कुणाचीही उसनवारी घेतलेली नाही. तिने नामदेवाचे चरित्रही अभंगबद्ध केले आहे. जनाबाई व नामदेव यांचे नाते अलौकिक होते. नामदेवामुळेच तिचे जीवन धन्य झाले. नामदेव कीर्तन करित असताना ती नामदेवाच्या पाठीमागे उभे राहून त्यांना साथ देत होती. जनाबाई व नामदेवाचे नाते हे केवळ एका जन्माचे नव्हते, तर ते अनेक युगायुगाचे होते, अशी कृतज्ञता ती आपल्या अभंगातून व्यक्त करते. नामदेवांनी भारतभर भ्रमण करून भारतातील सामाजिक, राजकीय व सांस्कृतिक परिस्थितीचे विदारक दर्शन घेऊन त्यांनी 'तीर्थावळी'ची अभंगरचना केली. अगदी नामदेवाप्रमाणेच जनाबाईंनी चार 'तीर्थावळी'चे अभंगलेखन केले आहे. नामदेवांच्या आयुष्यात घडलेले अनेक प्रसंग जनाबाईंनी प्रत्यक्ष पाहिलेले आणि अनुभवलेले आहेत, म्हणून तिच्या अनेक अभंगरचनेतून नामदेवचरित्राचे प्रखरपणाने दर्शन होते.

विठ्ठल महिमा व पंढरी माहात्म्य

जनाबाई ही विठ्ठल भक्तीशी एकरूप झालेली संत कवयित्री आहे. विठ्ठलाच्या भेटीने ती विठ्ठलाशी स्वतःचे स्वतंत्र नाते निर्माण करते. विठ्ठलाच्या भेटीमुळे तिच्या जीवनात कमालीचे परिवर्तन झालेले आहे. विठ्ठल भेटीच्या साक्षात्कारामुळे तिचे दुःखी व कष्टमय मन चैतन्याने न्हाऊन निघालेले आहे. 'माय मेली, बाप मेला, आता सांभाळी विठ्ठला ।' विठ्ठला तुझी दासी जनाबाई निराधार आहे, परावलंबी आहे. तिला तुझ्याशिवाय कोणीही नाही. अशी ती विठ्ठलाकडे विनवणी करते आहे. जनाबाईंच्या काव्यामध्ये विठ्ठलभक्तीच्या साधारणतः दीडशेपेक्षा जास्त अभंगरचना आहेत. विठ्ठल हा तिची माऊली आहे, तो लेकरवाळा आहे अशी जनाबाईंची विठ्ठलाविषयीची धारणा आहे. म्हणून तिच्या अनेक काव्यात विठ्ठलमहिमा व पंढरी माहात्म्याचे वर्णन येते. जनाबाईला आई-वडील नसल्यामुळे ती लहानपणापासूनच पोरकी झालेली आहे. ती विठ्ठलालाच आपली आई समजून हाक मारताना दिसते. आपल्या काव्यात ती विठ्ठलाला, लक्ष्मीच्या कांता, रूक्मिणीनायका, रूक्मिणीच्या कुंका, रूक्माईच्या पती, द्रौपदीच्या बंधू, द्वारकेच्या राया, विठाबाई, राहीरूक्मिणीचा कांत, त्रैलोक्याचा राया, रूक्मादेवीवर, सख्या उमरावा, पंढरीच्या राया अशा विविध नावांनी हाक मारताना दिसून येते.

पंढरी ही हरिनामाचा व्यापार चालविणारी एक भक्तीची पेट आहे. या पेटेत हरिनामाच्या विक्रीचे माझेही एक पाल आहे. मनगटावर तेल टाकून माझी कितीही निंदा केली, तरी मी कुणालाही भीक घालणार नाही अशा निर्भीड शब्दात ती व्यक्त होतांना दिसते. विठ्ठलभक्तीच्या प्राप्तीसाठी पंढरीच्या पेटेत मी 'वेसवा' झाली आहे, आता तूच तार किंवा मार अशा भावनेने ती तीव्र झाली आहे. डॉ.हे.वि.इनामदार यांनी जनाबाईंच्या या बंडखोर भाषेला 'अपवादात्मक' म्हणून 'तुकोबांच्या पद्धतीने परखड टीका करणे ही जनाबाईंची प्रकृती नाही. खोटे ध्यान लावणारे, मुद्रा धारण करणारे यावर ती टीका करते, असे म्हटले आहे. या अभंगातून तिच्या मनाचा स्फोट व उद्रेक झाला आहे. तीव्र संताप व्यक्त झाला आहे. आक्रमकपणाने ती आपला राग व्यक्त करताना दिसते. मी आता खांद्यावर वीणा घेऊन फिरणार आहे आणि आता कुणाच्याही निंदेकडे लक्ष देणार नाही हे ती स्पष्टपणे बजावते. एकविसाव्या शतकातील स्त्रीमुक्ती आंदोलनाला बळ देणारे जनाबाईंचे हे वास्तव काव्य आहे.

नामदेवामुळेच जनाबाईंला विठ्ठलभक्तीचे नाते निर्माण करता आले. तसेच ती श्रमानुभवामुळेच विठ्ठलरूप झाली आहे. एकाकीपणाच्या जीवनामुळे तिच्या अभंगरचनामध्ये 'करूणा'पर अभंगाचे लेखन झाले आहे. जनाबाईंच्या सर्वश्रेष्ठ भक्तीमुळे विठ्ठल आणि जनाबाईं यांना वेगवेगळे पाहता येत नाही. 'जनाबाईं म्हणजे विठ्ठल आणि विठ्ठल म्हणजे जनाबाईं' अशाच अनुभूती आपणास अनुभवास मिळतात. विठ्ठल हे सर्व संतांचे 'माऊली' होते.

'तिला पंढरपूरची दासी व्हावेसे वाटते, कारण त्या योगाने तिला विठ्ठलाला भेटण्याची उत्कंठा लागलेली आहे, ती पूर्ण होईल. पंढरपूरची जमीन (भूई) झाले, की त्या जमिनीवरून विठ्ठल-रखुमाई चालत जातील. तिला पंढरपूरची पायरी व्हावेसे वाटते, कारण त्या योगाने जाता-येता विठ्ठलाचे चरण त्या पायरीला लागतील. तिला पंढरपुरातील जाण्या-येण्याची वाट व्हावेसे वाटते, म्हणजे पंढरपुरात येणाऱ्या असंख्य संतांना त्या वाटेचा उपयोग होऊ शकेल. अशारितीने पंढरपुरात हलक्या सलक्या गोष्टी होऊन विठ्ठलाची व पंढरपुरात येणाऱ्या संतजनांची सेवा करण्याची संधी मिळावी, या उद्देशाने जनाबाईंने या अभंगात आपल्या अनेक इच्छा प्रकट केल्या आहेत. पंढरपुरची वाळू झाली की, त्या वाळवंटात श्रीकृष्ण व त्यांचे सवंगडी गोपाळ खेळतील. पंढरपूरचे शेण झाले की, विठ्ठलाच्या अंगणात सडा घालण्याकरिता त्याचा उपयोग होईल.'^२ पंढरपुरला विठ्ठल असल्यामुळे हेच तिने आपले माहेर मानले आहे. पंढरपूर हे मुक्ती प्राप्तीची काशी आहे, अशी तिची स्पष्ट धारणा आहे. पंढरपुरातून भीमा नदी ही चंद्रकोरीप्रमाणे वळण घेतल्यामुळे तिला चंद्रभागा असेही म्हणतात. जनाबाईंनी आपल्या अनेक अभंगातून पंढरी माहात्म्य स्पष्ट केले आहे.

संत ज्ञानदेव स्तुती

जनाबाईंला नामदेवामुळेच ज्ञानदेवाशी नाते जोडता आले. ज्ञानेश्वरांच्या अध्यात्मज्ञानाच्या श्रेष्ठ अनुभूतीमुळे जनाबाईं त्यांच्याकडे आकर्षित होताना दिसून येतात. म्हणून जनाबाईं ज्ञानेश्वरांच्या स्तुतीशी नव्हे, तर अनुभूतीशी नाते प्रस्थापित करतात. ज्ञानेश्वरांशी आध्यात्मिक नाते जोडण्याची तिची तीव्र इच्छा व्यक्त होते.

जनाबाईंने ज्ञानेश्वरांचे ज्ञानसंपन्न व प्रतिभासंन्न जीवन अनुभवले आहे. ज्ञानेश्वरांच्या व्यक्तित्वाचा व ज्ञानाचा प्रभाव तिच्यावर पडलेला आहे. ज्ञानेश्वरासारखा ज्ञानी मुलगा माझ्या उदरी जन्माला यावा अशी तिच्या स्त्री मनाची भावना आहे. जनाबाईंच्या अभंगवाणीवर जसा नामदेवांचा प्रभाव आहे. तसाच तिच्या अभंगरचनेवर ज्ञानेश्वरांच्या अभंगवाणीचा ठसा असल्याचे जाणवतो. जनाबाईंला दासीपणाचा विसर पडलेला आहे. ती हळूहळू ज्ञानाची भाषा बोलते. ज्ञानेश्वरांच्या रूपाने ती अपूर्व, तेजस्वी व अलौकिक ज्ञानानुभव विश्वात संचार करताना दिसून येते. ज्ञानेश्वरांच्या पद्धतीने योग सामर्थ्याच्या बळावर तिने ईश्वरांच्या साक्षात्काराचा अनुभव घेतला.

संतमहिमा व उपदेश :

जनाबाईंचे उपदेशपर साधारणतः तीस अभंग उपलब्ध आहेत. तिने केलेला हा उपदेश साधा, सोपा व सरळ आहे. तिच्या उपदेशाची भाषा ही एका चिंतनशील मनाची भाषा आहे. तिच्या उपदेशात कणखरपणा व धीटपणा आहे. मार्गदर्शन व उपदेश करण्याचा आपणासही अधिकार असल्याचा तिचा आत्मविश्वास प्रकर्षाने जाणवतो. तिच्या उपदेशात कोणताही स्वार्थ व ढोंगीपणा नाही, तर आपलेपणाची सहानुभूती आहे. जनाबाईंनी ज्ञानेश्वर, नामदेव, सेना न्हावी, चोखामेळा यासारख्या अनेक समकालीन संतांची स्तुती केली आहे.

अंगावर विष्णु मुद्रा उमटवून कोणी वैष्णव होऊ शकत नाही. मातेचा छळ करणारा ब्रह्मज्ञानाकडे दुर्लक्ष करून दुराचार करणारा, पित्याला देशोधडीला लावणारा, संतांचा व सज्जन माणसांचा द्वेष करणारा, विद्येच्या खोट्या अहंकाराने इतरांचा अपमान व अवहेलना करणारा हा खरा वैष्णव होऊ शकत नाही. वैष्णवत्व हे फक्त आचार व विचारांवर अवलंबून असते हे

जनाबाईंनी आपल्या अभंगातून स्पष्ट केले आहे. शुद्ध आचार, शुद्ध विचार, विवेक, भूतदया, नामस्मरण, संतसेवा, दया, क्षमा, उत्कट भक्ती यासारख्या सदगुणांचा ठेवा आपल्या अंगी बाळगल्यास कोणत्याही भक्तास देवत्वाचे दर्शन होते असे तिच्या उपदेशाचे प्रमुख सार आहे. या उपदेशात तिची भूमिका ही सामाजहितचिंतनाची आहे. विठ्ठलाच्या पदक चोरीचा आरोप झाल्यानंतरही ती समाजाचा छळ सहन करूनही तिने समाजाविषयी कठोर होत नाही हे विशेष.

सोपानदेव

सोपानदेव हे संत निवृत्तीनाथ व संत ज्ञानेश्वराचे कनिष्ठ बंधू आहेत. या भावंडाविषयी जनाबाईला नितांत आदर असून सोपानदेव हा सृष्टीचा निर्माता आहे अशी तिची धारणा आहे. जनाबाईने आपल्या चरित्रलेखनात सोपानदेवाला स्थान दिले आहे. लेकरवाळ्या विठ्ठलाचे वर्णन केलेल्या अभंगात सोपानदेवाचा उल्लेख आहे. 'ब्रह्म सोपान तो झाला । भक्तां आनंद वर्तला ।' यावरून सोपानदेव हा ब्रह्मदेवाचा अवतार वाटतो. याच सोपान देवाच्या रूपाने साक्षात ब्रह्मदेवच पृथ्वीवर अवतरले असून त्याच्यासोबत राहण्याचे भाग्य मिळाले. सोपानदेवाचे नावही घेतले तरी आपले पाप नष्ट होतात असे तिला वाटते. जनाबाईंनी आपल्या एका अभंगावरून सोपानदेवाचा जन्म अकराशे शहाण्णवामध्ये झाल्याचे नोंदविले आहे. ज्ञानेश्वर व त्यांची भावंडे ही परमेश्वरांचे अवतार आहेत अशी तिची धारणा आहे. संत निवृत्तीनाथ हे शंकराचे अवतार, संत ज्ञानेश्वर हे विष्णूचे अवतार, सोपानदेव हे ब्रह्मदेवाचे अवतार व मुक्ताबाई ही आदिमाया होय.

सोपानदेवाची गुरुपरंपरा ही आदिनाथ मच्छिंद्रनाथ गोरक्षनाथ गैनीनाथ निवृत्तीनाथ सोपानदेव अशी दिसते. सोपानदेवाच्या रचनेत पंचीकरण, नमन, हरिपाठ, प्राकृत गीता, गीतेवरील टीका, अभंग व पदे यांचा समावेश आहे. प्राकृत गीता या रचनेविषयी अभ्यासकांचे विभिन्न मते आहेत. सोपानच्या लेखनावर संत ज्ञानेश्वरांचा प्रभाव दिसून येतो. सोपानदेवांनी पुण्याजवळील सासवड येथे समाधी घेतली.

चोखामेळा

तत्कालीन सामाजिक परिस्थितीत प्रचंड प्रमाणात जातियता व विषमता होती. अस्पृश्य माणसांना माणूस म्हणून नाकारले जात होते. त्यातच संत चोखामेळा हा जातीने महार होता. चोखामेळा यांच्याविषयी जनाबाईला विशेष आस्था होती, म्हणूनच जनाबाईने लिहिलेल्या चोखामेळ्यांचे चरित्र खूपच परिणामकारक झाले आहे. चोखामेळ्यास देवळात प्रवेश नव्हता, त्याचा स्पर्शही अपवित्र समजला जात होता. ते ज्ञानेश्वरांच्या प्रभावळीतले संत होते. पत्नी सोयरा, बहीण निर्मळा, मेहुणा बंका व त्याचा मुलगा कर्ममेळा हे त्यांचे सर्व कुटुंबिय दैनंदिन काबाडकष्ट करणारे होते. उलट चोखामेळाचे जीवन हे प्रचंड हलाखीचे होते. संत चोखाबाचा जन्म ज्ञात नसला तरी इ.स.१३३८ मध्ये मंगळवेढे येथे गावकुसाच्या कामात दरड कोसळून त्यांचा अपघाती मृत्यू झाल्याचे सांगितले जाते. चोखामेळ्याच्या मृत्यूविषयी जनाबाईंचे अभंग उपलब्ध नसले तरी तिचे अनेक अभंग नष्ट झाल्याची भीती व्यक्त करण्यास हरकत नाही. अशा विठ्ठलभक्त चोखाबाच्या मृत्यूनंतरही त्यांच्या धडातून 'विठ्ठल नामाचा गजर' येत होता. असे म्हटले जाते, यावरून नामदेवांनी चोखाबांची हाडे ओळखून ती गोळा केली व पंढरपुरला विठ्ठलमंदिरासमोर त्याची समाधी बांधली असे चरित्रकार सांगतात.

सेना न्हावी

सेना न्हावी हा वारकरी संप्रदायातील संतकवी आहे. सेना न्हावी, संताजी व सेना महाराज या नावानेही ते ओळखले जातात. त्याचा जन्म व मृत्यू याविषयी निश्चित माहिती प्राप्त होत नसली, तरी त्यांचा तेराव्या शतकाचा उत्तरार्ध कालखंड मानावा लागतो. त्यांच्या नावावर साधारणतः १४३ अभंग व गौळणीच्या रचना उपलब्ध आहेत. पांडुरंग व ज्ञानदेव यांच्याविषयीचा जिव्हाळा त्यांच्या रचनेतून दिसून येतो. 'आम्ही वारिक वारिक करू हजामत बारिक बारिक । विवेकदर्पण दाऊ । वैराग्य चिमटा हालवू ।' हा त्यांचा प्रसिद्ध अभंग आहे. सेना न्हावी यांनी आपल्या अभंगात आपल्या न्हावी व्यवसायातील काही शब्द आणि वाक्प्रचार वापरून रूपके साधली आहेत. त्यांनी आपल्या लेखनात व इतर व्यवहारात 'नित्य जपे नामावळी । लावी विठ्ठलाची टाळी ।' असा नेहमी उपयोग करित असत. जनाबाईंनी सेना न्हावी यांच्या चरित्रातील एका उत्कट भक्तिप्रेमाच्या आपल्या तेरा चरणांच्या अभंगात गायिला आहे. विठ्ठल स्वतःच सेना न्हावी यांचे रूप घेऊन बादशहाकडे जाऊन त्याची हजामत केली आहे.

संत गोरा कुंभार

गोरा कुंभार हे महाराष्ट्रातील वारकरी संप्रदायातील ज्येष्ठ व श्रेष्ठ संत आहेत. संतमंडळीमध्ये त्यांचा मोठा अधिकार होता, म्हणूनच त्यांना 'गोरोबा काका' म्हणत असत. ते नेहमी 'रामकृष्ण हरी' या नामाचा गरज करीत असत. विठ्ठलाच्या शपथेचा आपणाकडून भंग झाला म्हणून त्यांनी आपले दोन्ही हात कोपरापासून तोडून टाकून प्रायश्चित घेतले होते. यानंतर विठ्ठलाने गोरोबा काकांवर कृपा करून त्यांचे दोन्ही हात पूर्ववत करून भक्तावरील संकटाचे निवारण केले, अशी कथा सांगितली जाते. संत मंडळीमध्ये गोरा काकांचे स्थान श्रेष्ठ व अधिकारपणाचे होते. संत नामदेव कोराच राहिला, म्हणून त्याला गुरुपदेश घेण्यास गोराबा काकांनीच सांगितले. गोरोबांच्या अभंगातून उत्कट भक्तीचा प्रत्यय येतो. ते अनुभवसंपन्न संत होत. ते शिवभक्तीकडून विठ्ठलभक्तीकडे वळले. गोरोबा काकांच्या अभंगाची संख्या कमी असली, तरी त्यातील आशय, प्रबोधन, उपदेश, भक्ती आणि तत्त्वज्ञानाचा दर्जा श्रेष्ठ आहे. त्यांनी विठ्ठलाची भक्ती करून मुक्ती मिळविली व भगवंतांची भक्ती करून तृप्ती मिळविली. गोरोबांच्या अभंगांची गुणात्मकता श्रेष्ठ असून त्यात संपन्न व सात्विक ज्ञानानुभव आहे. गोरोबा काका निष्काम कर्मयोग सिद्ध करून जीवनमुक्त झालेले महात्मा होते. ज्ञान, भक्ती आणि वैराग्याचा ते अथांग महासागर होते.

आख्यानक काव्य

माणसांच्या सामाजिक, धार्मिक व सांस्कृतिक अशा भावनांना अधिक उत्तेजन व अधिष्ठान देण्यासाठी प्राचीन काळापासून आख्यान काव्याचा आधार घेतला जातो. वैदिक काळात यज्ञाच्या प्रसंगीही आख्यानक सांगितले जात असत. तेराव्या शतकातही अनेकांनी आख्यानक काव्याची निर्मिती केलेली आहे. वारकरी पंथातील अनेक संतांनी आख्यानक कथा व अभंगांच्या रचना केल्या आहेत. जनाबाईंच्या 'थालीपाक' व 'हरिश्चंद्रख्यान' या दोन आख्यानक कविता आहेत. भक्तीभाव हा या आख्यानांचा स्थायीभाव आहे. माणसांच्या संकटकाळात त्यांच्यासोबत फक्त परमेश्वरच असतो. संकटकाळी परमेश्वर हा भक्ताच्या हाकेला धावत जाऊन संकटातून त्याची मुक्तता करतो. म्हणून भक्ती आणि नामसंकीर्तन हे महत्त्वाचे आहे असे जनाबाईंच्या आख्यानक काव्याचे मध्यवर्ती सूत्र आहे.

'हरिश्चंद्रख्यान' हे जनाबाईंचे महत्त्वाचे आख्यानक काव्य आहे. यात हरिश्चंद्राचे प्राचीन कथानक असून त्यात पुत्रप्राप्तीसंबंधीचे कथानक आहे. हरिश्चंद्र व तारामती जीवनातील स्वत्वक्षणासाठी सर्वस्वाचा केलेल्या त्यागाचा संदेश हा या आख्यानक कथानकाचा मुख्य उद्देश आहे. या कथानकात जनाबाईंनी करुणरस व अद्भूत रस निर्माण केला आहे. वसिष्ठ यांची ओझरती व्यक्तिरेखा रेखाटण्यात आली आहे. जनाबाईंनी 'विश्वामित्रांचे 'खलपुरुष' म्हणून व्यक्तिचित्र रेखाटले आहे. हरिश्चंद्र व तारामती यांचे पुत्र रोहिदास यांच्या व्यक्तिमत्त्वावरही जनाबाईंनी प्रकाश टाकलेला आहे. जनाबाईंचे हे आख्यानक काव्य भक्तांचे उद्बोधन करणारे अक्षरकाव्य आहे.

थालीपाक

'थालीपाक' हे जनाबाईंचे दुसरे आख्यानक काव्य आहे. संस्कृत महाभारतात द्रौपदी वस्त्रहरण पर्वात ही कथा आली असली तरी त्यात 'थालीपाक' हा शब्द आलेला नाही. जनाबाईंंचेच या शब्दाचा प्रथम वापर केलेला आहे. 'थाली' हा शब्द संस्कृतातून आला आहे. 'सूर्याने द्रौपदीला स्थाली दिली व तिला असा वर दिला की, द्रौपदीला भोजनाकरिता लागणारे अन्न केंव्हाही कमी पडू देणार नाही' या 'स्थाली' वरून जनाबाईंनी 'स्थालीपात्र' म्हणजेच 'थालीपाक' असा शब्दप्रयोग तिने आपल्या आख्यानक काव्यात केला आहे. दुर्वास ऋषी महाकोपिष्ठ व दुर्योधन यांच्यातील कथाप्रसंगाचे हे आख्यानक काव्य आहे. जनाबाईंनी हे कथानक चौदा अभंगात वर्णन केले आहे.

जनाबाईंनी या आख्यानात भक्ती, करुणा, अद्भूत व हास्य रसांचा वापर केला आहे. याशिवाय दुर्योधन, दुर्वास, द्रौपदी, श्रीकृष्ण यांचेही व्यक्तिचित्र रेखाटले आहे. जनीच्या थालीपाकाच्या सेवनाने दुर्वासारखा कोपिष्ठ ऋषीही संतुष्ट होईल इतका तो अमृतमधूर आहे असे मत रा.चिं.ढेरे यांनी व्यक्त केले आहे.

भाषिक सौंदर्य

जनाबाईंच्या अभंगवाणीत पारंपरिक पद्धतीचे अनेक विषय आलेले. याशिवाय अध्यात्म, नाममहात्म्य, पौराणिक यासारखे तिच्या काव्याचे विषय आहेत. भक्ती, करुणा, वत्सल, अद्भूत, हास्य या रसांचाही तिने वापर केलेला आहे. तिने शब्दांचा अचूक व समर्पक वापर केला आहे. विठ्ठलाचे वर्णन करताना 'मनमोहन मेघश्याम', 'अनंत लावण्याची शोभा', 'रूप सावळे सुंदर' असा रसाळ वापर केला आहे. ज्ञानेश्वराचे वर्णन करताना, 'ज्ञानाचा सागर', 'ज्ञानाबाई हरिणी, सखिये साजणी' असे

ध्वनीसौंदर्य दिसून येते. जनाबाईंनी आपल्या काव्याला अलंकाराने सुशोभित केले आहे. अनुप्रास अलंकाराचा वापर करताना तिने, विठ्ठलाचा छंद, वाचे गोविंद गोविंद, धरिला पंढरीचा चोर असा वापर केला आहे. तिच्या बहुतेक अभंगात अंत्य यमकाचा वापर झाल्याचे दिसून येते. जसे मनामागे मन लावू । तेथे सर्व सुख पाहू ॥, सुखें संसार करावा । माजी विठ्ठल आठवावा ॥, पतंग सुखावला भारी । उडी घाली दीपावरी ॥ अशा अनेक अंत्य यमकाचा वापर जनाबाईंनी आपल्या अभंगात केलेला आहे. तिच्या अभंगात रूपकाचा वापरही लक्षवेधक आहे. तिच्या शब्दांना नाद व लय आहे. एकंदरीत जनाबाईंच्या अभंगवाणीच्या भाषेत सुसंस्कृतपणा आढळतो. तिने अपशब्दांचा वापर केल्याचे दिसून येत नाही. जनाबाईंचे लेखन हे श्रेष्ठ दर्जाचे आहे. तिचे काव्य परमार्थाला वाहिलेले आहे. ती भागवतधर्म जगली असली तरी तिचा कर्मयोग, ज्ञानयोग व भक्तीयोगाचे प्रभावी दर्शन होते. डॉ.सुहासिनी इर्लेकर यांनी म्हटल्याप्रमाणे, 'श्रद्धा हे जनाबाईंचा कुटुंबकर्ता आहे, तर ज्ञानदेव हा त्यांचा कुलपुरुष आहे आणि विठ्ठल हे जनाबाईंचे कुलदैवत आहे. नामदेव, ज्ञानदेव आणि कृष्णरूप विठ्ठल या तीन बिंदूंनी साधलेल्या त्रिकोणाचा जनाबाई हे भक्तिमन म्हणजे मध्यबिंदूच होय.' यामुळेच तिचे समाजचिंतन हे चिंतनानुभवात रूपांतरित होते. तिचे अनेक अभंग शरीरिणी आशयाचे आहेत. विठ्ठलभक्तीच्या अभंगातून तिने आपला ब्रह्मानुभव शब्दबद्ध केला आहे. जनाबाईंचे अभंग म्हणजे तिच्या हृदयातील भक्तीरंगाचे उद्गार असल्याचे डॉ.शिवाजीराव मोहिते यांनी म्हटले आहे, तर प्रा.गं.भा.निरंतर यांनी जनाबाईंचे अभंग ही उत्कट भावजीवनाची एक मालिका असल्याचे सांगितले आहे. जनाबाईंच्या अभंगाची आगळी वेगळी वर्णनशैली आहे. एका स्त्री मनाचे सर्वच पैलू तिच्या अभंगातून स्पष्ट होतात.

निष्कर्ष

- १) जनाबाईंनी नामदेवांची विठ्ठलभक्ती व संपूर्ण अनुभवविश्व रंग, रूपासह स्वीकारले आहे. यामुळे तिच्या स्वतःच्या मनाचे स्वतंत्र अस्तित्व उरत नसले, तरी जनाबाईंच्या अभंगवाणीने नामदेवाच्या अभंगवाणीचा दास्यपणा मात्र स्वीकारलेला नाही.
- २) शूद्र समजून उपेक्षित राहिलेली, माणूस म्हणूनही समाजाने नाकारलेली जनाबाई ही आपल्या संपूर्ण आयुष्यात देवाकडे स्वतःसाठी काहीच मागत नाही. ईश्वराशी एकरूप होऊन ती स्वकर्तृत्वाने समाज मान्यता प्राप्त केली.
- ३) जनाबाईंवर चोरीचा आळ झाला असला तरी तिच्यावर देव बाटविल्याचा आरोप मात्र कुणीही केलेला नाही.
- ४) जनाबाईंनी आपले अभंग पांडुरंग लिहिलेले असे म्हटल्यानंतर 'जनीने बोलिले तैसेच लिहिले' असे विठ्ठलाला ज्ञानदेवाला सांगावे लागले.
- ५) ज्ञानेश्वरांच्या ज्ञानसाधनेला व नामदेवाच्या भक्तीसाधनेला जोडणारी जनाबाई ही एक जीवनरेखा आहे.
- ६) जनाबाईंच्या काव्यात श्रमाचे दर्शन होत असल्यामुळे तिची ही काव्यरचना श्रमगीतेच वाटतात.
- ७) जनाबाईंच्या अभंगात समतेची व विश्वबंधुत्वाची विशाल व व्यापक दृष्टी आहे.

संदर्भग्रंथ

- १) श्रीनामदेवगाथा, शासकीय प्रत, अभंग क्र.२२३, पृष्ठ ९३८.
- २) डॉ.भिंजारकर दा.बा., संत कवयित्री जनाबाई: चरित्र, काव्य आणि कामगिरी, मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई, पहिली आवृत्ती १९८९, पृ.क्र.२५०.

प्रा. डॉ. माधव बसवंते

सहयोगी प्राध्यापक व मराठी विभागप्रमुख, राजीव गांधी महाविद्यालय, मुदखेड, जि. नांदेड.

EFFECTIVENESS OF TRUANCY REDUCTION PROGRAM FOR TRIBAL SCHOOL CHILDREN: A STUDY OF MAHAD BLOCK OF RAIGAD DISTRICT

Sunita Amitkumar Chandorkar

Vistar Adhikar, Mahad Panchayat Sameeti, Maharashtra.

ABSTRACT

The purpose of this study is to identifying the factors of the effects of stress and check the effectiveness of truancy on tribal primary school student and what the truancy reduction program for these student Especially, interest rates will be reduced from judicial referrals to treatment services, including domestic counseling and case management, to reduce unwanted students' unwanted attendance and to improve academic performance. In this research study, the result of the school's and policies is how the school will solve the problem of distress and what methods will be adopted to solve the problem.

KEYWORD : Truancy Reduction Program, Tribal School Children.

INTRODUCTION

One country can make progress until students are properly educated about the growing environment and students are studying progress. Basic factors that should be followed by rising child abuse habits and remedial measures should be taken. Truancy does not come directly with kids. There are a few factors that are responsible for their ideas. Parents and teachers can come in the basics of factors that will end in the end. Therapeutic action cannot be taken until the original study of the truancy. Our villages, cities, states and countries cannot be developed unless the triangle is removed from our learning centre. The main reason for this problem is that if fearless students do not have the responsibility to make their own decisions, they will smoke, break personal property or shoplift, and enjoy with friends and make a crime at school. There are some who do not take responsibility for their own decisions and they need to be punished. Truancy is deliberately missing in one or more categories, which is harmful to the social environment because it has made a criminal for the future.

OBJECTIVES OF THE STUDY:

The present study has been conducted to fulfil with the following objective:

1. To study the effect of school and family environment on truancy
2. To study the causes of truancy among primary school children
3. To study truancy effect among primary school children

4. To study effect of social issues on truancy among primary school children
5. To study parent role of truancy among primary school children
6. To study role of school authority of truancy among primary school children
7. To study the achievement of academic of truancy among primary school children
8. To study the family environment on truancy among primary school children

HYPOTHESIS OF THE STUDY:

1. There is no significant difference of effect of school and family environment
2. There no significant difference of family environment on truancy among primary school student
3. There is no significant difference of male and female differentiation effect on truancy among primary school student
4. There is no effect of relationship between student and family member of truancy
5. There is no significant difference between the truth behind truancy according to school administration and teachers

LIMITATION OF THE STUDY:

The present research study was limited in terms of study area, method of sample selection and other related facets.

1. The study has been limited to the tribal primary school children's of Mahad Taluka of Raigad District of Maharashtra.
2. The study has been limited to 812 tribal primary school student
3. The study has been limited to government school of Mahad Taluka of Raigad district.
4. The present study has been limited on truancy causes and other following.....
  1. Truancy effect
  2. Truancy because of social factors
  3. Role of parents of truancy
  4. Role of school administration of truancy
  5. The study has been limited on 60 private school teachers and 40 teachers are from government school.

DATA COLLECTION:

As the study is related with 'Study of Effectiveness of the truancy reduction program for tribal program for tribal primary school children: Mahad Block District of Raigad' and the data will collect from primary and secondary method.

Primary Data:

The study is dependent on primary source which will collect from officials of various Zilla Parishad Schools of Mahad taluka of Raigad district. For the collection of primary data researcher has selected 8 zilla parishad schools and 6 private schools of mahad taluka with total 812 students out of 1189 students of primary and upper primary school with the help of structured questionnaire. Also researcher has selected 60 teachers from private school and 40 teachers from government school.

Secondary Data:

The secondary data has collected from office records published annual reports various books, journals, magazines, unpublished thesis, dissertations, government reports, policy papers, working papers, white paper and internet source etc.

Table 1 Mean, SD and t-Value of Male and Female Student on Student Truancy

Sr. No	Particular	Male Student		Female Student		t-Value
		N= 430		N=382		
		Mean	SD	Mean	SD	
1.	Truancy Causes	18.13	6.02	17.21	7.10	2.52
2.	Truancy Effect	17.03	6.12	16.83	7.13	1.41
3.	Truancy and Social Factors	13.56	4.36	12.53	6.29	2.81
4.	Role of Parents of Truancy	18.12	6.39	17.25	5.96	3.48
5.	Role of School Administration of Truancy	14.03	7.64	12.45	8.26	3.94
6.	Academic Achievement	15.98	6.51	14.27	6.82	1.21
	Total	96.65	37.04	90.74	41.56	2.57

Source: Fieldwork

The above table 4.2 describes about the mean, SD and t-value of male and female student of primary school on student truancy and it was observed that the total mean of male student have found at 96.65 and SD value have found at 37.04 whereas the total mean of female student have found at 90.74 and SD value have found at 41.56 and the average t-value have found at 2.57.

On the first particular 'Truancy Causes' the mean value of male student has found at 18.13 and SD value have found at 6.02. The mean value of female student has found at 17.21 and SD value have found at 7.10, from the both male and female it was observed the mean value of male student is higher than the female student on a particular 'Truancy Causes' of student truancy. The observed t-value is 2.52 significant at 0.05 level of significance due to which it conclude that the male student are significantly higher than female student on 'Truancy Causes'. Hence the hypothesis has rejected which has been indicated that 'There is no significance difference of male and female differentiation effect on truancy among primary school student'.

On the Second particular 'Truancy Effect' the mean value of male student has found at 17.03 and SD value have found at 6.12. The mean value of female student has found at 16.83 and SD value have found at 7.13, from the both male and female it was observed the mean value of male student is higher than the female student on a particular 'Truancy Effect' of student truancy. The observed t-value is 1.41 significant at 0.05 level of significance due to which it conclude that the male student are significantly higher than female student on 'Truancy Effect'. Hence the hypothesis has rejected which has been indicated that 'There is no significance difference of male and female differentiation effect on truancy among primary school student'.

On the third particular 'Truancy on Social Factor' the mean value of male student has found at 13.56 and SD value have found at 4.36. The mean value of female student has found at 12.53 and SD value have found at 6.29, from the both male and female it was observed the mean value of male student is higher than the female student on a particular 'Truancy on Social Factor' of student truancy. The observed t-value is 2.81 significant at 0.05 level of significance due to which it conclude that the male student are significantly higher than female student on 'Truancy on Social Factor'. Hence the hypothesis has rejected which has been indicated that 'There is no significance difference of male and female differentiation truancy on Social factor on truancy among primary school student'.

On the fourth particular 'Role of Parents on Truancy' the mean value of male student has found at 18.12 and SD value have found at 6.39. The mean value of female student has found at 17.25 and SD value have found at 5.69, from the both male and female it was observed the mean value of male student is higher than the female student on a particular 'Role of Parents on Truancy' of student truancy. The observed t-value is 3.48 significant at 0.05 level of significance due to which it conclude that the male student are significantly higher than female student on 'Role of Parents on Truancy'. Hence the hypothesis has rejected which has been indicated that 'There is no significance difference of male and female differentiation truancy on Role of Parents on truancy among primary school student'.

On the fifth particular 'Role of School Administration on Truancy' the mean value of male student has found at 14.03 and SD value have found at 7.64. The mean value of female student has found at 12.45 and SD value have found at 8.26, from the both male and female it was observed the mean value of male student is higher than the female student on a particular 'Role of School Administration on Truancy' of student truancy. The observed t-value is 3.94 significant at 0.05 level of significance due to which it conclude that the male student are significantly higher than female student on 'Role of Parents on Truancy'. Hence the hypothesis has rejected which has been indicated that 'There is no significance difference of male and female differentiation truancy on Role of School Administration on truancy among primary school student'

On the sixth particular 'Academic Achievement' the mean value of male student has found at 15.98 and SD value have found at 6.51. The mean value of female student has found at 14.27 and SD value have found at 6.82, from the both male and female it was observed the mean value of male student is higher than the female student on a particular 'Academic Achievement' of student truancy. The observed t-value is 1.21 significant at 0.05 level of significance due to which it conclude that the male student are significantly higher than female student on 'Role of Parents on Truancy'. Hence the hypothesis has rejected which has been indicated that 'There is no significance difference of male and female differentiation truancy on Academic Achievement on truancy among primary school student'.

Table 2 Mean, SD and t-value of Government and Private school student on student's truancy

Sr. No	Particular	Government School		Private School		t-Value
		N= 342		N= 470		
		Mean	SD	Mean	SD	
1.	Truancy Causes	16.89	6.91	17.96	6.51	2.13
2.	Truancy Effect	17.21	7.34	17.38	6.71	0.45
3.	Truancy and Social Factors	14.19	6.93	13.45	6.08	1.42
4.	Role of Parents of Truancy	17.22	6.18	16.87	8.12	0.82
5.	Role of School Administration of Truancy	15.64	7.91	12.40	8.02	5.81
6.	Academic Achievement	15.28	7.31	15.55	6.18	0.23
Total		96.43	42.58	93.61	41.62	1.81

Source: Fieldwork

The above table 4.3 describes about the mean, SD and t-value of government school student on students truancy and it was observed that the total mean value of A government school have been at 96.43 and SD have been at 42.58. The mean values of B government school have been at 93.61 and SD has been at 41.62. Due to it is observed that the mean value of government schools A have acquired a higher mean value on student truancy than government school B. The t-value of comparison of the above means of 1.81 failed to reach 1.97 at 0.05 significant levels. Due to which it is observed that there is no significance difference in all government school student.

On the first particular 'Truancy Causes' the mean value of Government School A student has found at 16.89 and SD value have found at 6.91. The mean value of Government School B student has found at 17.96 and SD value have found at 6.51, from the both government schools it was observed the mean value of government school B student is higher than the government school A student on a particular 'Truancy Causes' of student truancy. The observed t-value is 2.13 significant at 0.05 level of significance due to which it conclude that the government school student are significantly less than private school student on 'Truancy Causes'. Hence the hypothesis has rejected which has been indicated that 'There is no significance difference between government and private school students on Truancy Causes on truancy among primary school student'.

On the first particular 'Truancy Effect' the mean value of Government School student has found at 17.21 and SD value have found at 7.34. The mean value of Private School student has found at 17.38 and SD value have found at 6.71, from the both government and private schools it was observed the mean value of private school student is higher than the government school student on a particular 'Truancy Effect' of

student truancy. The observed t-value is 0.45 significant at 0.05 level of significance due to which it conclude that the government school student are significantly less than private school student on 'Truancy Effect'. Hence the hypothesis has rejected which has been indicated that 'There is no significance difference between government and private school students on Truancy Effect on truancy among primary school student'.

On the third particular 'Social Effect of Truancy' the mean value of Government School student has found at 14.19 and SD value have found at 6.93. The mean value of Private School student has found at 13.45 and SD value have found at 6.08, from the both government and private schools it was observed the mean value of government school student is higher than the private school student on a particular 'Social Effect of Truancy' of student truancy. The observed t-value is 1.42 which is not able to reach 1.97 significant at 0.05 level of significance due to which it conclude that the government school student are higher than private school student on 'Social Effect of Truancy'. Hence the hypothesis has accepted which has been indicated that 'There is no significance difference between government and private school students on Social Effect of truancy among primary school student'.

On the fourth particular 'Role of Parents on Truancy' the mean value of Government School student has found at 17.22 and SD value have found at 6.18. The mean value of Private School student has found at 16.87 and SD value have found at 8.12, from the both government and private schools it was observed the mean value of government school student is higher than the private school student on a particular 'Role of Parents on Truancy' of student truancy. The observed t-value is 0.82 which is not able to reach 1.97 significant at 0.05 level of significance due to which it conclude that the government school student are higher than private school student on 'Role of Parents on Truancy'. Hence the hypothesis has accepted which has been indicated that 'There is no significance difference between government and private school students on Role of Parents on truancy among primary school student'.

On the fifth particular 'Role of School Administration of Truancy' the mean value of Government School student has found at 15.64 and SD value have found at 7.91. The mean value of Private School student has found at 12.40 and SD value have found at 8.02, from the both government and private schools it was observed the mean value of government school student is less than the private school student on a particular 'Role of School Administration Truancy' of student truancy. The observed t-value is 5.81 which is observed to be significant at 0.05 level of significance due to which it conclude that the government school student are higher than private school student on 'Role of School Administration of Truancy'. Hence the hypothesis has rejected which has been indicated that 'There is no significance difference between government and private school students on Role of School Administration on truancy among primary school student'.

On the sixth particular 'Academic Achievement' the mean value of Government School student has found at 15.28 and SD value have found at 7.31. The mean value of Private School student has found at 15.55 and SD value have found at 6.18, from the both government and private schools it was observed the mean value of government school student is less than the private school student on a particular 'Academic Achievement' of student truancy. The observed t-value is 0.23 which is observed to not able to reach 1.97 to be significant at 0.05 level of significance due to which it conclude that the government school student are less than private school student on 'Academic Achievement'. Hence the hypothesis has accepted which has been indicated that 'There is no significance difference between government and private school students on Academic Achievement on truancy among primary school student'.

CONCLUSION:

In this study, parents recognize many reasons for obstructing their children from school. The most popular element is the high cost of poverty and school education. For additional reasons known in the syllabus, the value of money, the importance of educating women, and unemployment has increased. Studies have concluded that poor parents have not sent their children to school and women are more likely to be absent from school.

REFERENCES:

1. Gupta B.S. (2017), 'Causes and Effects of Student Teacher Absenteeism in Teacher Education Institute', International Journal of Research Grantalayah, ISSN 23500530, Vol-5, Issue-7, pp 480-484.
2. Ishak Z and Low Suet Fin (2015), 'Factors Contributing to Truancy among Students: A Correlation between Predictors', British Journal Education, Society and Behavioural Science, ISSN 22780998, Vol-9, Issue-1, pp 32-39.
3. Gosain N.C. (2013), 'A Study of the factors leading to truancy among adolescent students in district Faridabad', IOSR Journal of Research & Method in Education, e-ISSN: 2320-7388, Volume 1, Issue 6, PP 13-19.
4. Bhatia, H.R., (1983) "Understanding your child". New Hindustan Publications Karol Bagh, New Delhi
5. NCERT, (2007) "Sixth Survey of Education", National Council of Education and Research, New Delhi.

RELATIONSHIP BETWEEN COMPONENTS OF ATTITUDE TOWARDS TEACHING PROFESSION AND JOB SATISFACTION OF MALE AND FEMALE SECONDARY SCHOOL TEACHERS

Dr. Shankarappa H. Chalawadi
Assistant Professor , Chand Bi Bi Women's B.Ed.,
College , Gulbarga.

ABSTRACT :

The purpose of the study is **Relationship between Components of Attitude Towards Teaching Profession and Job Satisfaction of Male and Female Secondary School Teachers**. The sample of the present study was selected from Dharwad district. The random sampling technique used to select 500 secondary schools teaches from Dharwad district. The findings concluded that The female teachers have higher attitude towards teaching profession, class-room teaching, teachers scores as compared to male teachers of secondary schools. The male and female teachers of secondary schools have similar teaching profession , child centered practices, pupil, educational process, intrinsic aspect of job, salary, promotional avenues and service conditions, similar physical facilities, institutional plans and policies, satisfaction with social status and family welfare, rapport with students, job satisfaction with co-worker scores.

KEYWORDS : Attitude towards teaching profession, Job Satisfaction.

INTRODUCTION :

The conceptual definition of the attitude has been given in many ways by different authors. The term attitude was first used to denote "the sub-total of a man's inclinations and feelings, prejudice or bias, preconceived notions, ideas, fears, threats and convictions about any specific topics" (Thurstone and Chave, 1929). Later however, when motivational and affective characters of attitudes were emphasized. Thurstone (1931) defined an attitude as "the affect for or against a psychological object".

ATTITUDE TOWARDS TEACHING PROFESSION

- Teaching profession
- Class-room teaching
- Child centered practices
- Pupil
- Teachers

- Educational process

A high quality teaching staff is the cornerstone of a successful educational system. Daily interaction between teachers and students is at the centre of the educational process; attracting and retaining high quality teachers is, thus, a primary necessity for education in India. One step in developing a high quality faculty is understanding the factors associated with teaching quality and retention. One of these factors is job satisfaction, which has been studied widely by organizational researchers and has been linked to organizational commitment as well as to organizational performance (Ostroff, 1992 and Mathleu, 1991). Often it is not merely satisfaction with the job but with the career in general that is important. Satisfaction with teaching as a career is an important policy issue since it is associated with teacher effectiveness which ultimately affects student achievement Ashton and Webb, 1986; Carnegie Task Force on Teaching, 1986. Because faculty are both the largest cost and the largest human capital resource of a school system, understanding factors that contribute to teacher satisfaction (or dissatisfaction) is essential to improving the information base needed to support a successful educational system.

JOB SATISFACTION DIMENSIONS

- Intrinsic aspect of job
- Salary, promotional avenues and service conditions
- Physical facilities
- Institutional plans and policies
- Satisfaction with authorities
- Satisfaction with social status and family welfare
- Rapport with students
- Satisfaction with co-worker

OBJECTIVES OF THE STUDY

1. To study the difference between male and female teachers of secondary schools with respect to attitude towards teaching profession and its dimensions i.e.

- Teaching profession
- Class-room teaching
- Child centered practices
- Pupil
- Teachers
- Educational process

2. To study the difference between male and female teachers of secondary schools with respect to job satisfaction and its dimensions i.e.

- Intrinsic aspect of job
- Salary, promotional avenues and service conditions
- Physical facilities
- Institutional plans and policies
- Satisfaction with authorities
- Satisfaction with social status and family welfare
- Rapport with students
- Satisfaction with co-worker

Hypotheses

Hypothesis No. 1: There is no significant difference between male and female teachers of secondary schools with respect to attitude towards teaching profession and its dimensions i.e.

1. Teaching profession

2. Class-room teaching
3. Child centered practices
4. Pupil
5. Teachers
6. Educational process

Hypothesis No. 2: There is no significant difference between male and female teachers of secondary schools with respect to job satisfaction and its dimensions i.e.

1. Intrinsic aspect of job
2. Salary, promotional avenues and service conditions
3. Physical facilities
4. Institutional plans and policies
5. Satisfaction with authorities
6. Satisfaction with social status and family welfare
7. Rapport with students
8. Satisfaction with co-worker

METHODOLOGY

The study adopts Descriptive survey method for investigation

Sample

The random sampling technique used to select 500 secondary school teaches from Dharwad district.

Tools

1. Teacher Attitude Inventory – by S. P. Ahluwalia (1978)
2. Job Satisfaction Scale – by Meera Dixit (1993)

Statistical Techniques

Differential analysis

Analysis and Interpretation

Hypothesis No. 1: There is no significant difference between male and female teachers of secondary schools with respect to attitude towards teaching profession and its dimensions i.e.

- Teaching profession
- Class-room teaching
- Child centered practices
- Pupil
- Teachers
- Educational process

To test this hypothesis, the unpaired t-test was applied and results are presented in the following table.

Table No. 1: Results of t-test between Male and Female Teachers of Secondary Schools with Respect to their Attitude Towards Teaching Profession and its Dimensions

Variable	Gender	Mean	SD	t-value	p-value	Signi.
Attitude towards teaching profession	Male	337.6160	15.1019	-3.2340	<0.05	S
	Female	342.7280	19.9144			
Teaching profession	Male	59.5920	4.0162	-1.3352	>0.05	NS

	Female	60.1120	4.6676			
Class-room teaching	Male	54.4360	3.2755	-2.4091	<0.05	S
	Female	55.2040	3.8311			
Child centered practices	Male	57.0240	4.3841	-0.4975	>0.05	NS
	Female	57.2440	5.4464			
Pupil	Male	55.5680	5.8514	-1.9186	>0.05	NS
	Female	56.6520	6.7505			
Teachers	Male	51.5720	3.9399	-4.6755	<0.05	S
	Female	53.4640	5.0413			
Educational process	Male	59.4240	4.9337	-1.4243	>0.05	NS
	Female	60.0520	4.9253			

From the results of the above table, it can be seen that the following:

1. Male and female teachers of secondary schools differ significantly with respect to their attitude towards teaching profession ($t=-3.2340$, $p<0.05$) at 0.05% level of significance. Hence, the null hypothesis is rejected and alternative hypothesis is accepted. It means that, the female teachers have higher attitude towards teaching profession scores as compared to male teachers of secondary schools.
2. Male and female teachers of secondary schools do not differ significantly with respect to dimension of attitude towards teaching profession i.e. teaching profession ($t=-1.3352$, $p>0.05$) at 0.05% level of significance. Hence, the null hypothesis is accepted and alternative hypothesis is rejected. It means that, the male and female teachers of secondary schools have similar teaching profession scores.
3. Male and female teachers of secondary schools differ significantly with respect to dimension of attitude towards teaching profession i.e. class-room teaching ($t=-2.4091$, $p<0.05$) at 0.05% level of significance. Hence, the null hypothesis is rejected and alternative hypothesis is accepted. It means that, the female teachers have higher class-room teaching scores as compared to male teachers of secondary schools.
4. Male and female teachers of secondary schools do not differ significantly with respect to dimension of attitude towards teaching profession i.e. child centered practices ($t=-0.4975$, $p>0.05$) at 0.05% level of significance. Hence, the null hypothesis is accepted and alternative hypothesis is rejected. It means that, the male and female teachers of secondary schools have similar child centered practices scores.
5. Male and female teachers of secondary schools do not differ significantly with respect to dimension of attitude towards teaching profession i.e. pupil ($t=-1.9186$, $p>0.05$) at 0.05% level of significance. Hence, the null hypothesis is accepted and alternative hypothesis is rejected. It means that, the male and female teachers of secondary schools have similar pupil scores.
6. Male and female teachers of secondary schools differ significantly with respect to dimension of attitude towards teaching profession i.e. teachers ($t=-4.6755$, $p<0.05$) at 0.05% level of significance. Hence, the null hypothesis is rejected and alternative hypothesis is accepted. It means that, the female teachers have higher teachers scores as compared to male teachers of secondary schools.
7. Male and female teachers of secondary schools do not differ significantly with respect to dimension of attitude towards teaching profession i.e. educational process ($t=-1.4243$, $p>0.05$) at 0.05% level of significance. Hence, the null hypothesis is accepted and alternative hypothesis is rejected. It means that, the male and female teachers of secondary schools have similar educational process scores.

Hypothesis No. 2: There is no significant difference between male and female teachers of secondary schools with respect to job satisfaction and its dimensions i.e.

- Intrinsic aspect of job
- Salary, promotional avenues and service conditions
- Physical facilities
- Institutional plans and policies

- Satisfaction with authorities
- Satisfaction with social status and family welfare
- Rapport with students
- Satisfaction with co-worker

To test this hypothesis, the unpaired t-test was applied and results are presented in the following table.

Table No.- 2: Results of t-test between Male and Female Teachers of Secondary Schools with Respect to their Job Satisfaction and its Dimensions

Variable	Gender	Mean	SD	t-value	p-value	Signi.
Job satisfaction	Male	208.568	13.5462	-4.5959	<0.05	S
	Female	214.336	14.5010			
Intrinsic aspect of job	Male	30.3280	2.8826	0.6811	>0.05	NS
	Female	30.1560	2.7630			
Salary, promotional avenues and service conditions	Male	29.1680	2.8602	-1.7029	>0.05	NS
	Female	29.5920	2.7053			
Physical facilities	Male	35.6480	5.0264	-1.7660	>0.05	NS
	Female	36.3840	4.2611			
Institutional plans and policies	Male	22.9920	3.5545	-0.8110	>0.05	NS
	Female	23.2760	4.2455			
Satisfaction with authorities	Male	24.1120	3.8604	-0.9347	>0.05	NS
	Female	24.4240	3.5989			
Satisfaction with social status and family welfare	Male	21.1760	2.2083	-1.0949	>0.05	NS
	Female	21.3880	2.1202			
Rapport with students	Male	25.8240	2.1268	-0.6419	>0.05	NS
	Female	25.9440	2.0527			
Satisfaction with co-worker	Male	21.3080	1.9172	0.7111	>0.05	NS
	Female	21.1840	1.9814			

From the results of the above table, it can be seen that the following:

1. Male and female teachers of secondary schools differ significantly with respect to their job satisfaction ($t=-4.5959$, $p<0.05$) at 0.05% level of significance. Hence, the null hypothesis is rejected and alternative hypothesis is accepted. It means that, the female teachers have higher job satisfaction scores as compared to male teachers of secondary schools.
2. Male and female teachers of secondary schools do not differ significantly with respect to dimension of job satisfaction i.e. intrinsic aspect of job ($t=0.6811$, $p>0.05$) at 0.05% level of significance. Hence, the null hypothesis is accepted and alternative hypothesis is rejected. It means that, the male and female teachers of secondary schools have similar intrinsic aspect of job scores.
3. Male and female teachers of secondary schools do not differ significantly with respect to dimension of job satisfaction i.e. salary, promotional avenues and service conditions ($t=-1.7029$, $p>0.05$) at 0.05% level of significance. Hence, the null hypothesis is accepted and alternative hypothesis is rejected. It means that, the male and female teachers of secondary schools have similar salary, promotional avenues and service conditions scores.

4. Male and female teachers of secondary schools do not differ significantly with respect to dimension of job satisfaction i.e. physical facilities ($t=-1.7660$, $p>0.05$) at 0.05% level of significance. Hence, the null hypothesis is accepted and alternative hypothesis is rejected. It means that, the male and female teachers of secondary schools have similar physical facilities scores.
5. Male and female teachers of secondary schools do not differ significantly with respect to dimension of job satisfaction i.e. institutional plans and policies ($t=-0.8110$, $p>0.05$) at 0.05% level of significance. Hence, the null hypothesis is accepted and alternative hypothesis is rejected. It means that, the male and female teachers of secondary schools have similar institutional plans and policies scores.
6. Male and female teachers of secondary schools do not differ significantly with respect to dimension of job satisfaction i.e. satisfaction with authorities ($t=-0.9347$, $p>0.05$) at 0.05% level of significance. Hence, the null hypothesis is accepted and alternative hypothesis is rejected. It means that, the male and female teachers of secondary schools have similar satisfaction with authorities scores.
7. Male and female teachers of secondary schools do not differ significantly with respect to dimension of job satisfaction i.e. satisfaction with social status and family welfare ($t=-1.0949$, $p>0.05$) at 0.05% level of significance. Hence, the null hypothesis is accepted and alternative hypothesis is rejected. It means that, the male and female teachers of secondary schools have similar satisfaction with social status and family welfare scores.
8. Male and female teachers of secondary schools do not differ significantly with respect to dimension of job satisfaction i.e. rapport with students ($t=-0.6419$, $p>0.05$) at 0.05% level of significance. Hence, the null hypothesis is accepted and alternative hypothesis is rejected. It means that, the male and female teachers of secondary schools have similar rapport with students scores.
9. Male and female teachers of secondary schools do not differ significantly with respect to dimension of job satisfaction i.e. satisfaction with co-worker ($t=0.7111$, $p>0.05$) at 0.05% level of significance. Hence, the null hypothesis is accepted and alternative hypothesis is rejected. It means that, the male and female teachers of secondary schools have similar satisfaction with co-worker scores.

DISCUSSION AND CONCLUSION

In this study, the researcher aimed to *Relationship between Components of Attitude Towards Teaching Profession and Job Satisfaction of Male and Female Secondary School Teachers From the analysis it is concluded that*; The female teachers have higher attitude towards teaching profession, classroom teaching, teachers scores as compared to male teachers of secondary schools. The male and female teachers of secondary schools have similar teaching profession, child centered practices, pupil, educational process, intrinsic aspect of job, salary, promotional avenues and service conditions, similar physical facilities, institutional plans and policies, satisfaction with social status and family welfare, rapport with students, job satisfaction with co-worker scores.

EDUCATIONAL IMPLICATIONS

- Good adjustment resulted in the reduction of a number of problems, while poor adjustment increased their number.
- The student teachers from higher socio-economic status (SES) had developed a more favourable attitude than other groups.
- Vocational teachers as a composite group were most highly motivated in their jobs by altruistic work values. Vocational teachers from different disciplines differed significantly in attitudes towards students.
- Personality characteristics, attitude towards the teaching profession and allied aspects, academic achievement and achievement in profession courses were determinants of success in teaching.
- Female students were seem to be better adjusted than male students in all the areas studied College education was not seen to have any impact on value orientation and the behaviour of the students.

REFERENCES

- Biswas, A. and Aggarwal, J. C. (1971) *Encyclopaedic Dictionary and Directory of Education*. New Delhi: The Academic Publishers (India).
- Bledsoe (1962) A Study of Values and Thinking Appraisal of Teachers. *The Journal of Educational Research*, 30, 2.
- Butler, A. G. (1963) Concept of Values. Chicago: *Journal of Educational Psychology*, 1, 1.
- Atreya, Jai Shanker, (1989). A Study of Teachers' Values and Job Satisfaction in relation to their Teaching Effectiveness at Degree College Level. New Delhi: *Fifth Survey of Educational Research*, NCERT.